

РОЗДІЛ VI. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юлія Бевз

ORCID: orcid.org/0000-0001-6820-5975

УДК 811.161.2'282(477.52/6)

DOI: 10.31558/1815-3070.2023.45.14

ФРАЗЕМИ З КОМПОНЕНТОМ 'МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА': ТИПОЛОГІЯ І ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЙНИЙ КОМЕНТАР

У статті опрацьовано типологію вияву міфологічних істот, які репрезентовані в українських фразеологічних одиницях із компонентом 'міфологічна істота'. Виділено три ключові типологічні різновиди, що представлені у міфологічному коді культури: анімістичний етносубкод культури, міфонімний етносубкод культури, космогонічний етносубкод культури, із простеженням особливостей їхньої реалізації у фраземній системі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, міфологічна істота, міфологічний код культури, анімістичний етносубкод культури, міфонімний етносубкод культури, космогонічний етносубкод культури.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Питанням міфологічного коду культури займаються когнітивна лінгвістика (Огієнко 1991), лінгвокультурологія (Загнітко 2017), етнолінгвістика (Шарманова 2015), семіотика (Ділі 2000) та ін. **Актуальність роботи** зумовлена необхідністю типологічного визначення фразеологізмів із компонентом 'міфологічна істота' в українській мові.

Аналіз дослідження проблеми. Основним поняттям у сучасних лінгвокультурологічних та етнолінгвістичних дослідженнях є «код культури». У науковій літературі існує декілька визначень цього терміна, зокрема: 1) від лат. *codex* «книга» та *cultura* «культура» – це семіотична система, що кодує певний зміст; 2) це сукупність знаків (символів) та їх смислів, котрі наявні в будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти (знаходить вияв також в етнічній мові, мовній картині світу) (Бацевич 2007: 74); 3) це відповідна національна етнокультурна інформація, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися у предметах матеріальної та духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору (Савченко 2012: 62); 4) це мережа членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена культурою певного етносу й репрезентована в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти (Селіванова 2006: 43).

Коди культури є універсальними, але їх вияви в різних культурах мають свою специфіку. Науковці виділяють такі типи кодів культури: 1) соматичний, що відображає символічні функції різних частин людського тіла; 2) просторовий, який пов'язаний із поділом простору та локалізацією людини й предметного

світу; 3) часовий, що фіксує уявлення про час та відношення людини до нього; 4) предметний, який відображає еталони метричної системи та побутові реалії; 5) біоморфний, що репрезентує сприйняття тваринного, рослинного та міфологічного світу; 6) духовний, котрий відображає моральні пріоритети та культурні цінності. Крім цього, виокремлюють інші коди культури, такі як антропний, космологічний, акціональний, релігійний, сенсорний та аксіологічний.

Загальноприйнятою думкою є те, що міф є основою фольклорних традицій, релігійних систем та художньої творчості, і постає давнім способом розуміння та пояснення світу. О. Потебня та О. Колесник досліджували зв'язок між міфом і мовою. Учені стверджують, що міф виник із мови та її семантики. О. Потебня вважає міфологію «світоглядом свого часу, своєрідною науковою системою, до якої входить лише результат мислення». Науковці описують міфологію як вираження єдиного можливого способу розуміння, який не ставить питань про його достовірність і тому не прагне її довести (Савченко 2012: 150).

Міфологема є ключовим елементом для розуміння основних характеристик міфологічного кодування, і вона пов'язана з образним засобом відображення реальності та виникає, коли реальність не може бути описана за допомогою логічних і абстрактних понять. У науковій літературі існують такі визначення міфологеми: 1) атрибутивно-образний фрагмент міфологічної картини світу, що відбиває міфологічну дійсність у дзеркалі індивідуальних і народних уявлень (Жайворонок 2007: 169); 2) термін, який використовують для позначення міфологічних сюжетів, сцен, образів, що характеризуються глобальністю, універсальністю й активно поширені у культурах народів світу (Савченко 2012: 151); 3) мовний носій міфу, різновидами якого за мовним статусом є текст, наратив, висловлення, власне ім'я, а за характером референції – транснаціональні, національні, групові й особистісні міфологеми (Селіванова 2006: 352).

У ХХІ ст. дослідження міфологічної духовної культури стали досить актуальними. Вчені доводять, що мова є ключем до розгадування складної семантики культури. Смысловий простір охоплює цілу низку співвідносних понять і концептів, таких як міф – культура, міф – мова, фразеологізм – міфологема. Міфологема підпорядковує семантику фразеологічної одиниці і впливає на її функціонування (Савченко 2012: 152).

Л. Савченко розглядає міфологічний код культури як набір образів архаїчних первісних релігійних уявлень людей, які виникають із загальних принципів, що становлять основу теоретичної міфології та слугують своєрідним транслятором світоглядних уявлень людини (Савченко 2012: 152). У фразеології міфологічний етнокод духовної культури пов'язаний з образною основою первинного словосполучення фразеологічної одиниці, створеної під впливом міфологічного мислення в системі духовної культури народу. На основі міфологічних уявлень про всесвіт та буття людини в ньому ми можемо систематизувати види етносубкодів у міфологічному етнокоді культури.

Метою дослідження постає встановлення типології міфологічних істот, актуалізованих у фразеологічних одиницях української мови із визначенням самої суті репрезентації міфологічного коду культури засобами української фразеології. Для успішної реалізації мети необхідно вирішити такі **завдання**: 1) скваліфікувати основні погляди на міфологічний код та його субкоди; 2) визначити кваліфікаційні й типологічні ознаки міфологічного коду культури та етносубкоду як його окремого різновиду; 3) схарактеризувати систему етносубкодів, що утворюють міфологічний код культури (на матеріалі української фразеології).

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці української мови з компонентом 'міфологічна істота', **предметом** постає міфологічний код культури, який репрезентують міфологічні істоти.

Фактичний матеріал дослідження становлять 117 українськомовних фразеологічних одиниць із компонентом 'міфологічна істота', дібраних шляхом суцільного обстеження з авторитетної лексикографічної праці української мови (Словник фразеологізмів української мови 2003).

Методи дослідження: логіко-поняттєвий метод, метод узагальнення та систематизації, описовий метод. Як спеціальні методи застосовано метод компонентного аналізу фразеологічної одиниці (для ідентифікації й відбору фразеологічних одиниць української мови з компонентом 'міфологічна істота'), метод параметричного аналізу семантичної структури фразеологізму (для розподілу фразеологічних одиниць за відповідними групами етносубкодів).

Наукова новизна дослідження полягає в типологізації фразеологічних одиниць із компонентом 'міфологічна істота'. **Теоретична цінність роботи**: уточнено кваліфікаційні та типологічні ознаки реалізації міфологічного коду культури в українській фразеології. **Практична цінність роботи** виявляється в тому, що її матеріал можна використати під час викладання вишівських курсів «Сучасна українська мова» (розділ «Фразеологія»), «Лінгвокультурологія», у шкільних курсах з української мови під час вивчення теми «Фразеологія», а також у зіставних досліджень фразеологічних одиниць здобувачів вищої освіти галузі знань 03 «Гуманітарні науки»; для укладання лексикографічних праць.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Згідно з класичним групуванням міфологічного мислення виокремлюють сім видів етносубкодів міфологічного етнокоду: фетишний, тотемний, астральний, есхатологічний, анімістичний, міфонімний та космогонічний (Савченко 2012: 153).

Фетишний етносубкод культури. Фетишизм – це віра в те, що предмети та речі мають надприродні властивості, за якими їм приписують сакральне значення, що ґрунтується на прадавніх уявленнях та виявляється в культі та поклонінні цим об'єктам. У минулому люди не розмежовували матеріальний та нематеріальний світи, людину та природу, дії та предмети. Згідно з їхнім розумінням дух дерева або лісу міг перебувати в предметі з дерева, а на витвір людини можна було передати дух самої людини-творця (Там само: 162).

Тотемний етносубкод культури. Тотемізм – це специфічна форма первісного світосприйняття, яка включає в себе комплекс обрядів, ритуалів, релігійних уявлень та вірувань щодо існування надприродних зв'язків між певною родовою групою людей і видом тварин, рослин або птахів. Ця віра полягає в поклонінні тотему, який вважається покровителем племені. Термін «тотем» був запозичений із мови північноамериканських індіанців, де він означає «знак, герб клану» (Там само: 165).

Астральний етносубкод культури. Уявлення про зірки та планети стали основою астральної міфології. У давніх міфологічних системах зірки та сузір'я могли мати вигляд тварини, дерева або мисливця. Розташування зірок на небі розумілося як символічна сцена або ілюстрація до міфу. Людина зверталася до небесних сил тому що сонце, місяць і зорі були незвідані нею світила, які одночасно приваблювали та лякали (Там само: 164).

Есхатологічний етносубкод культури. Есхатологія – це система релігійних поглядів і уявлень про кінець світу та його подальшу долю, покуту й потойбічне життя, про подальше існування Всесвіту чи його перехід у якісно новий стан. В архаїчній міфології есхатологія розвинена недостатньо, оскільки описано було більше початок світу, ніж уявлення про його кінець. Також есхатологічні міфи відображають страшні глобальні події: всесвітній потоп, перетворення всесвіту в хаос тощо (Там само: 170).

Анімістичний етносубкод культури. Анімізм означає віру в наявність душ або духів у природних явищах і предметах навколишнього середовища і поширений в різних культурах. У межах анімістичного етносубкоду культури виділяють три етномікрокоди: 1) *власне анімістичний*, який відображає уявлення про оживлення світу та природи; 2) *антропоморфний*, що відображає уявлення про уподібнення людині та уособлення; 3) *фізіоморфний*, який відображає уявлення про зооморфізм та фітоморфізм (об'єкти флори та фауни) (Там само: 155–156).

Міфонічний етносубкод культури. Міфонім – це ім'я будь-якої сфери ономастичного простору в міфах, епопеях, казках, билинах. Використання міфоніму в художньому тексті може допомогти виявити національно-культурні особливості окремого етносу. Розрізняють декілька видів міфонімів: 1) *міфоантропонічний етномікрокод* – пов'язаний з іменем людини або істоти, яку уявляють як реальну істоту; 2) *міфоперсонічний етномікрокод* – пов'язаний з іменем персонажа, що діє в міфах, легендах та казках; 3) *міфотеонічний етномікрокод* – пов'язаний з іменем богів, які є дійовими особами в міфах; 4) *міфотопонічний етномікрокод* – пов'язаний з назвою географічного об'єкта, який людина уявляє як реальну істоту; 5) *міфозоонічний етномікрокод* – пов'язаний з іменами міфічних тварин та істот, які не існують у реальному житті, але людина уявляє їх як реальні. (Там само: 171–174).

Космогонічний етносубкод культури. Стародавня міфологія має розвинуту космогонію, яка зосереджена на створенні світу від початкового хаосу до відносно впорядкованої структури. Такі дослідження вивчають походження й розвиток космічних тіл та їх систем, зірок, Сонячної системи та всіх тіл, що

входять до неї, таких як Сонце, планети (включаючи Землю) тощо (Савченко 2012: 166). Одним із підвидів космогонічного етносубкоду є *антропогонічний етномікрокод*, який пояснює походження людини в міфах із погляду трансформації тотемних тварин як відділення від інших істот, як біологічне народження з глини, землі, дерева, як переміщення істот із нижнього світу на поверхню землі (Там само: 169).

Останні три етносубкоди культури є ключовими в нашому студіюванні.

До анімістичного етносубкоду культури зараховуємо такі міфологічні істоти: *чорт, біс, дідько, Бог, гаспид, бісик, бенеря, відьма, диявол, лунь, Гнат, Господь* (12 істот, 103 ФО).

Чорт. В українській міфології чорти є зооморфними й антропоморфними істотами. «Маленькі, чорненькі, вертляві, з ріжками, свинячим п'ятачком, копитцями і хвостом, вони були всюдисущі та надзвичайно живучі» (Супруненко 1993: 123). Вони символізують таємничі надприродні сили, усі недобрі починання на землі. Чорти й похідні від них образи також є символами зла, незважаючи на те, що за певних обставин можуть допомагати людям. «Усякої надприродної сили круг себе первісна людина завжди бачила багато. Сила ця шкодила їй, особливо тому, що вона звичайно невидима, і людина своєчасно не знає, що має робити, і звідки чекати лиха. Християнство в надприродні сили внесло певну систему. З бігом часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати й природи та шкідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейшли в силу злу, нечисту» (Огієнко 1991: 138). Зафіксовано такі ФО: *до чорта в зуби* 'у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце'; *у чорта на рогах* 'дуже далеко, у далекому або небезпечному місці'; *віддати чортові душу* 'померти', 'продатися кому-небудь, відступивши від моральних норм'; *відправити чортам на сніданок* 'убити, згубити кого-небудь'; *давати чортів* 'критично оцінювати що-небудь, викриваючи вади, недоліки і т. ін.', 'бити, нещадно громити кого-небудь, розправлятися з кимсь', 'висловлювати осуд, докори кому-небудь; лаяти'; *дивитися чортом* 'виявляти неприязнь, ворожість до кого-небудь, підозріло ставитися до когось', 'напускати на себе суворість, неприступність'; *до чорта* 'дуже багато', 'значною мірою, дуже сильно'; *і чорт лизне* 'хто-небудь пропаде або помре'; *іди під три чорти* 'уживається для вираження злості, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь'; *летіти до чорта* 'ззнавати цілковитого провалу, краху; пропадати, гинути'; *лізти чортові в зуби* 'наражатися на небезпеку; ризикувати потрапити у складну ситуацію'; *ні чорта* 'нічого, зовсім нічого'; *ніякий чорт* 'ніхто'; *носиться як чорт із грішною душею* 'приділяти надмірну увагу чомусь незначному'; *один чорт* 'все одно, однаково; те ж саме'; *під три чорти* 'геть, куди завгодно'; *сам чорт ногу зломить* 'важко зрозуміти що-небудь, розібратися в чомусь; нічого не можна зрозуміти', 'нема порядку; велике безладдя', 'дуже складний, заплутаний'; *сам чорт у ступі не влучить* 'хтось дуже хитрий, спритний, вміє вийти з будь-якої складної ситуації і нікому не

вдається довести його причетність до чогось, спіймати на чому-небудь'; *самому чорту брат і сват* 'дуже грізний, підступний, жорстокий'; *смикнув чорт за язика* 'хто-небудь необдуманно, невчасно, недоречно сказав щось'; *спекти чорта* 'нічого не дістати, не одержати, не добитися'; *у чорта* 'уживається як підсилення або при вираженні незадоволення', 'уживається для вираження заперечення, спростування чогось'; *у чортів голос* 'дуже пізно, несвоєчасно'; *хай йому чорт (сім чортів)* 'уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, переважно із втратою інтересу до нього'; *чорт батька знає* 'уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення з якогось приводу', 'уживається для вираження здивування або захоплення з приводу кого-, чого-небудь'; *чорт забирай* 'уживається для вираження незадоволення, обурення, досади з приводу чогось', 'уживається для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь'; *чорт би побрав* 'уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, побажання позбутися їх'; *чорт довбнею не доб'є* 'хто-небудь має міцне здоров'я; живучий'; *чорт знає що* 'не те, що треба; не таке, як треба; те, що викликає осуд, подив і т. ін.'; *чорт знає* 'невідомо, незрозуміло', 'уживається для вираження негативного ставлення до кого-, чого-небудь, сумніву, досади з приводу чогось'; *чорт із свічкою не знайде* 'не можна розшукати, навіть докладаючи великих зусиль'; *чорт лисий* 'ніхто або ніщо'; *чорт не брат* 'хто-небудь сміливий, відважний, нічого не боїться, все може перебороти'; *чорт не візьме* 'з ким-небудь нічого поганого не трапиться, не станеться'; *чорт не пізнає* 'зовсім нічого не зрозуміло або не відомо'; *чорт несе* 'уживається для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-небудь десь або неприємних наслідків чийогось приходу кудись'; *чорт сім кіп гороху змолотив* 'хто-небудь має виспини або шрами від них'; *чорта з два* 'уживається для вираження заперечення чогось'; *чорти не вхопили* 'хто-небудь живий, не вмер; з ким-небудь нічого не трапилося'; *чортів пеньок* 'уживається для вираження незадоволення ким-небудь'; *чортове зілля* 'міцне куриво; тютюн'; *чортове число* 'тринадцять'; *ще чорти навулачки не б'ються* 'дуже рано'; *як чорт за грішну душу* 'вхопитися, триматися дуже міцно'; *як чорт ладану (свяченої води)* 'боятися дуже сильно'; *як чорт лико (лика) дере* 'кричати дуже сильно, голосно'; *як чорт від ладану* 'тікати надзвичайно швидко і злякано'; *як чорт до сухої верби* 'дуже сильно причепитися'; *як чорт у суху грушу* 'дуже сильно закохуватися'; *як чортові в зуби кинути* 'невідомо куди подіти кого-, що-небудь'; *якого чорта* 'чому, навіщо', 'чого'.

Біс. Уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, диявол, сатана (СУМ 1: 189). Зафіксовано такі ФО: *біс вселився* 'хто-небудь перебуває в збудженому стані, робить незрозумілі вчинки'; *біс злизав* 'хто-небудь безслідно пропав, зник'; *біси зна що* 'не те, що треба; не таке, як треба; те, що викликає осуд, подив і т. ін.'; *біситися з жиру* 'вередувати, живучи в багатстві, без труднощів'; *бісів син* 'уживається для вираження незадоволення, обурення і т. ін. ким-небудь'; *до біса* 'багато, безліч', 'дуже, занадто, надзвичайно', 'уживається для вираження категоричного небажання мати справу з ким-, чим-небудь,

терпіти когось, щось’, ‘уживається, коли проганяють, відпускають або впускають кого-небудь кудись з невдоволенням, обуренням і т. ін.; геть звідси, куди завгодно’; **до бісової матері** ‘уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу’, ‘уживається для підсилення висловлюваного; дотла, нанівець, неодмінно і т. ін.’; **ні біса** ‘нічого, зовсім нічого’; **один біс** ‘все одно, однаково; те ж саме’; **послати до біса** ‘вилаяти або прогнати геть когось’; **сам біс ногу зломить** ‘важко зрозуміти що-небудь, розібратися в чомусь; нічого не можна зрозуміти’; **у біса** ‘уживається як підсилення або при вираженні незадоволення’, ‘уживається для вираження заперечення, спростування чогось’.

Дідько – уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, диявол, сатана (СУМ 2: 47). Зафіксовано такі ФО: **віддати дідькові душу** ‘продатися кому-небудь, відступивши від моральних норм’; **дідько б тебе взяв** ‘уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. ким-, чим-небудь’; **дідько вхопив** ‘хто-небудь раптово помер, загинув’; **дідько знає** ‘невідомо, незрозуміло’; **дідько лисий** ‘ніхто або ніщо’; **дідько ногу звихне** ‘уживається для підкреслення надзвичайної складності, важкої доступності або заплутаності, незрозумілості чого-небудь’; **дідько попугав** ‘хто-небудь зробив щось погане, допустив помилку, не передбачивши небажаного результату; піддався спокусі’; **дідько приніс** ‘уживається для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-небудь десь або неприємних наслідків чийогось приходу кудись’; **один дідько** ‘все одно, однаково; те ж саме’; **сам дідько** ‘ніхто, ніщо’; **як дідько за грішну душу** ‘вхопитися, триматися дуже міцно’; **як дідько ладану (свяченої води)** ‘боятися дуже сильно’.

Бог. У релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей (СУМ 1: 207). Зафіксовано такі ФО: **Бог милував** ‘кому-небудь пощастило уникнути чогось неприємного, небажаного; все обійшлося’; **Бог на що таке** ‘невідомо що; щось неймовірне’; **з Богом, Парасю** ‘уживається як побажання: можеш іти’; **за малим Богом** ‘ледь, трохи’; **скляний бог** ‘алкогольні напої’; **як Боги** ‘почувати себе упевнено, добре’; **дай Бог ноги, а чорт колеса** ‘уживається для вираження необхідності раптової втечі звідкись’; **ні Богу свічка, ні чорту кочерга** ‘нічим не примітна, посередня людина’; ‘нема ніякої користі, толку з кого–чого’.

Гаспид – уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, диявол, сатана (СУМ 1: 480). Зафіксовано такі ФО: **гаспид знає** ‘невідомо, незрозуміло’; **до гаспида** ‘дуже багато’; **у гаспида** ‘уживається як підсилення або при вираженні незадоволення’; **хай йому гаспид** ‘уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, перев. із втратою інтересу до нього’; **який гаспид** ‘хто’; **якого гаспида** ‘чому, навіщо’; ‘чого’.

Бісик. Зменшувана форма до біс – уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, диявол, сатана (СУМ 1: 189). Зафіксовано такі ФО: **бісик в оці**

грає ‘веселий, грайливий настрої у когось’; *бісики стрибають* ‘хто-небудь веселий, перебуває в піднесеному настрої’; *посилати бісики* ‘грайливо дивитися на когось’; *пускати бісики очима* ‘кокетувати, загравати з ким-небудь’.

Бенеря. Лайливе слово, що вживається у значенні, близькому до нечиста сила, нечистий, біс (СУМ 1: 156). Зафіксовано такі ФО: *бенеря вхопила* ‘хто-небудь десь зник або помер’; *бенеря носить* ‘уживається для вираження незадоволення з приводу того, що хтось невчасно або багато, без потреби ходить, вештається в різних місцях’.

Відьма. «Бліде зморшкувате обличчя, крючкуватий ніс, що ловить всілякі запахи, великі пожадливі губи, кожне око по п'ятаку, нерухомі повіки, які не може поворухнути навіть спрямований в очі сонячний промінь – ось портрет нечестивої істоти в образі жінки, без участі якої не обходилося жодне недобре діло на землі». Недаремно етимологи пов'язують походження слова відьма з староукраїнським іменником вѣдь – «знання»: слово відьма спочатку вживалося в значенні «та, що все знає», звідки розвинулося подальше «ворожка», а пізніше – «зла, сварлива жінка». Розпізнати відьму серед людей дуже складно: вона може бути старою і молодою, перевтілюватися в різні образи. В образі української відьми злилися початки добра і зла. Їхня нескінченна боротьба символізує ідею дуалізму. І хоч світлі наміри змальовуються не так яскраво, як протилежні їм темні, однак і в цьому відгомні старовинних вірувань знаходимо в основі вічну ідеальну правду: перемогу світла над п'тьмою скрізь, де розповідь обмежується повідомленням якогось епізоду боротьби, а передає увесь її хід. У сучасному житті українців відьма може бути символом недоброї, сварливої жінки, а також людини, яка багато знає і може впливати на хід подій (Енциклопедичний словник символів культури України: 208–209). Зафіксовано такі ФО: *конопська відьма* ‘зла, примхлива, підступна жінка’; *як відьми вкрали* ‘зовсім зникнути’.

Диявол. Уявна надприродна істота, що втілює зло та звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, біс, сатана (СУМ 2: 42). Зафіксовано такі ФО: *диявол знає* ‘невідомо, незрозуміло’; *дияволів син* ‘уживається для вираження незадоволення, обурення і т. ін. ким-небудь’.

Лунь. В українській демонології – це птах, що хапає душі та відносить у потойбіччя. Зафіксовано такі ФО: *лунь ухопив* ‘хтось помер’; *як лунь* ‘уживається для підсилення супровідних слів; дуже, зовсім’.

Гнат. В українських народних казках зустрічається в значенні чорта – уявної надприродної істоти, що втілює зло та зазвичай зображується як людина з козячими ногами, хвостом і ріжками (СУМ 1: 534). Зафіксовано таку ФО: *Гнат безп'ятий* ‘біс, чорт; нечиста сила’.

Господь. У релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей (СУМ 1: 574). Зафіксовано таку ФО: *Господь милував* ‘кому-небудь пощастило уникнути чогось неприємного, небажаного; все обійшлося’.

Міфонімний етносубкод культури охоплюють такі істоти: *Амур, Ахіллес, Геркулес, жар-птиця, Каїн, купідон, Пандора, сфінкс, Хома* (9 істот, 9 ФО):

Амур. Бог кохання у давньоримській міфології, якого зображували крилатим хлопчиком з луком і стрілами (Лукаш 2017: 34). Зафіксовано таку ФО: *стріла Амура* ‘символ кохання’.

Ахіллес. За старогрецьким міфом, мати героя троянської війни Ахілла (Ахіллеса) морська богиня Феміда скупала його у водах священної ріки Стікс, щоб зробити невразливим для ворожих стріл. Вона тримала Ахіллеса за п'яту, якої не торкнулися води Стікса. Стріла Паріса, спрямована богом Аполлоном, вразила Ахілла саме в п'яту, і герой загинув (Лукаш 2017: 46). Зафіксовано таку ФО: *‘ахіллесова п'ята* найвразливіше, найслабкіше місце у когось’.

Геркулес. У грецькій міфології герой, наділений надзвичайною силою; відомий 12 подвигами (Лукаш 2017: 87). Зафіксовано таку ФО: *геркулесові стовпи* ‘кінцева межа, край; крайність’.

Жар-птиця. Казковий птах зі сліпучо виблискувальним золотавим, мов жар, пір'ям (СУМ 2: 149). Зафіксовано таку ФО: *спіймати жар-птицю* ‘стати везучим, досягти чогось значного’.

Каїн. Старший син Адама та Єви. Став першим убивцею (і братовбивцею) на землі. До цього злочину його спонукали заздрощі, оскільки його жертву Господь не прийняв, а натомість прийняв жертву його брата Авеля (Лукаш 2017: 135). Зафіксовано таку ФО: *каїнова душа* ‘зрадлива, підступна людина’.

Купідон. У римській міфології — бог кохання, у вигляді крилатого хлопчика з луком і стрілами (СУМ 4: 403). Зафіксовано таку ФО: *стріла Купідона* ‘символ кохання (від зображення міфологічного бога Амура з луком і стрілами)’.

Пандора. Жінка, що була нібито причиною всіх лих на землі. Зевс, у якого Прометей викрав для людей вогонь, наказав Гефестові виліпити Пандору із землі та води. Афродіта наділила її вродою, Гермес – облудністю, підступністю й хитрістю. Афіна виготовила для неї чудове вбрання. Брат Прометея Епіметей узяв Пандору за дружину. У його будинку стояла скринька, де були сховані всі лиха. Пандора з цікавості відчинила скриньку, і звідти по світу розлетілися численні лиха, що завдають людям мук, горя, страждань. Тільки надія залишилась на дні скриньки (Козовик 1985: 203). Зафіксовано таку ФО: *скриня Пандори* ‘вмістище зла, лиховісний дар’.

Сфінкс. У стародавньому Єгипті – кам'яна фігура лежачого лева з головою людини, яка уособлювала владу фараона (СУМ 9: 877). Зафіксовано таку ФО: *як сфінкс* ‘мовчати повністю, абсолютно’.

Хома. Згідно з Євангелієм від Івана, Фома був відсутній за першого об'явлення Ісуса Христа апостолам по Воскресінні з мертвих. Дізнавшись від них, що Ісус воскрес із мертвих і приходив до них, Фома сказав: «Якщо не побачу на його руках знаків від цвяхів і не вкладу свого пальця в місце, де були цвяхи, а й руки моєї не вкладу в бік його, – не повірю!». З'явившись апостолам знову, Ісус запропонував Фомі вкласти палець у рани, після чого Фома увірував і вимовив: «Господь мій і Бог мій!» (Євангелія від св. Івана 1988). Зафіксовано таку ФО: *Хома невірний* ‘той, кого важко переконати повірити у що-небудь; людина, яка сумнівається у всьому’.

До космогонічного етносубкоду культури зараховуємо таку істоту: Адам (1 істота, 5 ФО).

Адам. Перша людина на Землі. За Біблією, перша людина, створена Богом із пороку земного (червоної землі) за своїм образом і подобою на шостий день творіння. Інакше пояснення до слова «адам» тяжіє до євр. «дама» – уподібнювати, тобто «уподібнений до бога» – найвище досягнення у створенні людини. Образ Адама як першої людини перейшов до ісламу на сторінки його священної книги Коран (Лукаш 2017: 23). Зафіксовано такі ФО: *як Адам і Єва в раю* ‘морально чистий; нехитрий, наївний’; *адамові слізки* ‘горілчані напої’; *від Адама* ‘дуже здалека, з самого початку’; *адамові діти* ‘люди’; *адамове реберце* ‘жінка’.

Висновки та перспективи дослідження. У межах міфологічного коду культури виокремлюють 7 типологічних його різновидів: анімістичний, фетишний, тотемний, космогонічний, астральний, есхатологічний, міфонімний. Міфологічні істоти репрезентовані в межах анімістичного етносубкоду культури, що позначає явища природи та предмети навколишнього світу, які мають душу чи дух (12 істот, 103 ФО); міфонімного етносубкоду культури, що співвідноситься з власними назвами у міфах, казках, билинах (9 істот, 9 ФО); космогонічного етносубкоду культури, що репрезентується в загальній світобудові, розвиток якої іде в напрямку від початкового хаосу до впорядкованого (1 істота, 5 ФО).

Перспективу дослідження вбачаємо в типологічному аналізі фразеологічних одиниць із компонентом ‘міфологічна істота’ в англійській мові та послідовне зіставлення вияву аналізованого компонента у двох різносистемних мовах.

Література

1. Бацевич, Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с. [Batsevych, F.S. Slovnuk terminiv mizhkulturnoi komunikatsii. Kyiv: Dovira, 2007. 205 s.]
2. Ділі, Джон. Основи семіотики. Львів: Арсенал, 2000. 232 с. [Dili, Dzhon. Osnovy semiotyky. Lviv: Arsenal, 2000. 232 s.]
3. Енциклопедичний словник символів культури України. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2015. [Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy. Korsun-Shevchenkivskiy: FOP Havryshenko V.M., 2015]
4. Євангелія від св. Івана. *Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту*, пер.: Іван Огієнко. Б. м., 1988 [Yevanheliia vid sv. Ivana. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu, per.: Ivan Ohienko. B. m., 1988]
5. Жайворонок, В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Довіра, 2007. 262 с. [Zhaivoronok V. V. Ukrainska etnolinhvistyka: Narysy: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Dovira, 2007. 262 s.]
6. Загнітко, А.П., Богданова, І.В. Лінгвокультурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 287 с. [Zahnitko, A.P., Bohdanova, I.V. Linhvokulturolohiiia: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, 2017. 287 s.]

7. Козовик, І., Пономарів, О. Словник античної міфології. Київ: Наукова думка, 1985. 236 с.
[Kozovyk I., Ponomariv O. Slovnyk antychnoi mifolohii. Kyiv: Naukova dumka, 1985. 236 s.]
8. Лукаш, Г.П. Словник конотативних назв. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. 280 с.
[Lukash, H.P. Slovnyk konotatyvnykh nazv. Vinnytsia: DonNU im. Vasylia Stusa, 2017. 280 s.]
9. Огієнко, І. Дохристиянські вірування українського народу. Київ, 1991. 424 с.
[Ohienko, I. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu. Kyiv, 1991. 424 s.]
10. Савченко, Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
[Savchenko, L.V. Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy: etymolohichnyi ta etnolinhvistychnyi aspekty. Simferopol: Dolia, 2013. 600 s.]
11. Селіванова, О.О. «Міфологемна мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови)». *Мовознавство* 6, 2006: 41–51.
[Selivanova, O.O. «Mifolohemna motyvatsiia nominatyvnykh odynyt (na materiali ukrainskoi movy)». *Movoznavstvo* 6, 2006: 41–51.]
12. Селіванова, О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
[Selivanova, O. Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia. Poltava: Dovkillia-K, 2006. 716 s.]
13. Словник української мови: в 11 т. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
[Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kiiv: Naukova dumka, 1970–1980.]
14. Супруненко, В. Народина. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. Запоріжжя, 1993. 135 с.
[Suprunenko, V. Narodyny. Vytoky natsii: symvoly, viruvannia, zvychai ta pobut ukrainsiv. Zaporizhzhia, 1993. 135 s.]
15. Шарманова, Н.М. Етнолінгвістика. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.
[Sharmanova, N.M. Etnolinhvistyka. Kryvyi Rih: NPP ASTERIKS, 2015. 192 s.]

Використані джерела

1. Словник фразеологізмів української мови (уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук). Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.
[Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy (uklad. V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatiuk, V. V. Diatchuk). Kyiv: Naukova dumka, 2003. 1104 s.]

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE ‘MYTHOLOGICAL BEING’: TYPOLOGY AND LINGUOCULTURAL COMMENTARY

Yuliia Bevz

Department of General and Applied Linguistics and Slavonic Philology, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.

Abstract

Background: The research of the mythological code of culture is a complex and important problem. This requires the involvement of various disciplines, such as cognitive linguistics, linguoculturology, ethnolinguistics, semiotics, and others, to reveal the essence and significance of the mythological code in culture.

Purpose: The purpose of the analysis is to describe the typology of mythological creatures in Ukrainian phraseological units, determining their role in expressing the mythological cultural code through the means of Ukrainian phraseology. To do this, it is necessary to complete the following tasks: 1) to identify the qualification and typological features of the mythological cultural code and

ethnosubcode as its separate variety; 2) to describe the system of ethnosubcodes that form the mythological cultural code (based on the material of Ukrainian phraseology).

Results: Mythological being are represented within the animistic culture ethnosubcode: *чорт, біс, дідько, Бог, гаспид, бісик, бенеря, відьма, диявол, лунь, Гнат, Господь*; mythonimic culture ethnosubcode: *Амур, Ахіллес, Геркулес, жар-птиця, Каїн, купідон, Пандора, сфінкс, Хома*; cosmogonic culture ethnosubcode: *Адам*.

Discussion: The animistic culture ethnosubcode denotes natural phenomena and objects of the surrounding world that have a soul or spirit. The mythonimic culture ethnosubcode corresponds to the proper names in myths, fairy tales, and epics. The cosmogonic culture ethnosubcode is represented in the general worldview, the development of which moves from initial chaos to ordered structure. In the future, we plan to analyze phraseological units with the component ‘mythological being’ in the English language.

Keywords: mythological cultural code, phraseological unit, mythological being, ethnosubcodes of culture.

Vitae

Yuliia Bevz is Master of Philology by Specialization Applied Linguistics, Assistant of the Department of General and Applied Linguistics and Slavic Philology, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine. Her areas of research interests include Ukrainian and English phraseology, linguoculturology, linguistic databases.

Correspondence: bevzjulia0@gmail.com

Надійшла до редакції 15 березня 2023 року
Рекомендована до друку 18 квітня 2023 року